Middeleeuwers in drievoud: hun woonplaats, verwantschap en voeding

Middeleeuwse Studies en Bronnen CLXVII

Middeleeuwers in drievoud: hun woonplaats, verwantschap en voeding

Johanna Maria van Winter

Hilversum
Verloren
2017

Op het omslag: op de voorkant blik op de Rijnvlakte en de Elterberg met rechts het hoogadellijk damesstift Hoog-Elten en de St.-Vituskerk en links de boerderij Voorthuysen (p. 175), stilleven van Clara Peeters (Mauritshuis) (p. 311), in de achtergrond pre-kadastrale minuutplan van de stad Utrecht met omgeving, 1832 (p. 48); op de achterkant Johanna Maria van Winter (p. 429).

ISBN 978-90-8704-670-5

© 2017 J.M. van Winter & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord 7

1 Meer dan 50 jaar Middeleeuwse Studies 9

Topografie 15
2 Uit de voorgeschiedenis van Leeuwenbergh 17
3 Vechtstreek, Machtstrijd Utrecht/Holland, Kastelen 31
4 Frederik Barbarossa en de Noda in 1165 43
5 Utrecht de moeder van Dorestat
De verhouding tussen twee vroeg-middeleeuwse nederzettingen en hun kerken in het grensgebied van Friezen en Franken 51
6 Utrecht met HisGis
Een onderzoek naar bezitsverhoudingen in het Nedersticht van Utrecht in de Middeleeuwen 67

Adel 103
7 Rondom Egmond: Denen en West-Friezen in Kennemerland 105
8 Middenrijks Friesland een Markgraafschap? 135
9 IJsselstein 161
10 Adel en ridderschap in Gelre, tiende tot dertiende eeuw 171
11 'Reginmuod que dicitur Emese', twee middeleeuwse dames in de spiegel van recente literatuur 193

Voeding 203
12 Middelnederlandse voedings- en gezondheidsregels per maand en per seizoen: geleerde raadgevingen voor een ongeleerd publiek 205
13 Van 'smeinscen lede.
Brussel, KB 19.308, fol.33v-39v; verzen 1-337 249
14 *Regimina sanitatis* per maand en per seizoen 269
15 Kluiven in een keldergewelf
Prototype van een middeleeuwse maaltijd in hedendaags perspectief? 281
16 De monnik en de hertogin
Twee laat-middeleeuwse maaltijdpatronen in de Lage Landen 289

17 Herleving van de middeleeuwse keuken in Nederland 297
18 Zijn de *Regimina duodecim mensium* als kloostergeneeskunde te beschouwen? 305
19 Hetzelfde schilderij, op een andere manier bekeken 311
20 Eetgewoonten in de Utrechtse Sint-Paulusabdij 313
21 Suiker in de middeleeuwse keuken 329
22 Een onbetaalde rekening uit 1753
Aan tafel met 3 359
23 Het middeleeuwse banket 367
24 Een database van middeleeuwse plantennamen 373
25 Leven zonder zorgen 379
26 'De kok is de beste arts'
Planten voor voeding en gezondheid: recepten en voorschriften 387
27 Middeleeuws Nederlandse identiteit in twee vroeg zestiende-eeuwse almanakken over *Lifestyle*
'Dat Regiment der ghesontheyt' en 'Der Scaepherders Kalengier.' Voorschriften over voeding en gezondheid per maand en per seizoen 407
28 Recepten uit Aanzet, herschreven voor IsGeschiedenis 413
29 Hutspot zonder aardappel 429

Bibliografie
Publicaties van Johanna Maria van Winter sinds haar afscheid als hoogleraar in de Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Universiteit Utrecht op 22 december 1988 435

Lijst met artikelen en originele bronvermeldingen 444

Register op personen en plaatsen 448

Voorwoord

Deze bundel bevat de Nederlandse versie van mijn publicaties tussen mijn tachtigste en mijn negentigste jaar, dus van 2007 tot en met 2017. Ze behandelen thema's waamee ik mijn hele wetenschappelijke leven bezig ben geweest en zijn hier gegroepeerd onder drie hoofdjes: de topografie van stad en provincie Utrecht en omringend gebied, de verwantschapsbanden van adel en ridderschap in de Nederlanden en aansluitend West-Duitsland, en tenslotte voeding en gezondheid in Europa en het Nabije Oosten, dit alles voornamelijk in de Middeleeuwen. Er wordt dus een steeds wijdere kring getrokken van lokale naar interregionale en Euro-Aziatische geschiedenis.

Het kan lijken alsof ik steeds in een kringetje heb rondgedraaid door telkens terug te keren tot deze drie thema's. Toch is dat voor mijn gevoel niet het geval, omdat er steeds nieuwe puzzels vielen op te lossen, met nieuwe inzichten en methoden. De mogelijkheden van de computer hebben mij al in een vroeg stadium gefascineerd en leveren nog steeds nieuwe hulpmiddelen voor historisch onderzoek Eigenlijk beheers ik deze middelen volstrekt niet en ik ben blij dat ik daarin hulp krijg van experts, zoals destijds van dr. Leen Breure voor clusteranalyse en tegenwoordig van ir. Ad van Ooststroom voor HisGis. We staan nog maar aan het begin van de ontwikkeling van wat nu heet: *digital humanities*.

Dit is een Engelse term, die erop wijst dat ons onderzoek zich meer en meer in het Engels afspeelt. Ook mijn publicaties uit deze laatste tien jaren zijn voor een deel in het Engels en ook Duits verschenen. Maar voor deze bundel heb ik bewust gekozen voor de Nederlandse versie waarin ik ze heb geschreven en uitgedacht. Voor beta-vakken kan ik meevoelen dat we vooral een internationale markt moeten bedienen en daarom een wereldtaal moeten gebruiken, maar voor onze eigen regionale Nederlandse geschiedenis steun ik deze ontwikkeling niet. Het Nederlands is tot nog toe een cultuurtaal waarin wij onze eigen geschiedenis goed kunnen verwoorden, mits wij onze moedertaal beheersen. Maar helaas gaat dit vermogen verloren als wij het niet onderhouden door oefening. Onze studenten schrijven en spreken nu soms al beter Engels dan Nederlands, terwijl zij later toch waarschijnlijk met Nederlandstalige klanten of gesprekspartners te maken krijgen. Op deze manier zakt het Nederlands van een cultuurtaal af naar een huis-, tuin- en keukentaal, zoals het Vlaams in de negentiende eeuw, voordat de Vlaamse beweging haar tot haar oude waardigheid terugbracht.

Dit is dus een bundel voor een Nederlandstalig lezerspubliek over een drietal aspecten van de eigen vaderlandse geschiedenis in breed Europees en zelfs Euro-Aziatisch verband. Veel leesplezier gewenst!

Johanna Maria van Winter
september 2017

1 Meer dan 50 jaar Middeleeuwse Studies

Ik studeerde Geschiedenis in Groningen, 1945-1953, met tussendoor een jaar in Gent, België, 1949-1950, met Middeleeuwse Geschiedenis als hoofdvak. Na mijn doctoraalexamen in Groningen in 1953 werd ik assistent van prof.dr. D.Th. Enklaar in Utrecht, die daar gewoon hoogleraar was in de Geschiedenis van de Middeleeuwen. Met ingang van 1 oktober 1953 was mijn opdracht tweezijdig: enerzijds het schrijven van een proefschrift en anderzijds de zorg voor de grote bibliotheek en de studenten van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis in Utrecht.

Mijn proefschrift ging over een onderwerp dat niet door mijzelf was gekozen maar door mijn promotor prof. Enklaar, omdat het paste in zijn eigen onderzoek maar met de verwachting van andere conclusies. Het proefschrift dat ik in juni 1962 verdedigde, was *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, 2 delen (J.B. Wolters, Groningen-Batavia). Inderdaad waren mijn aanpak en conclusies totaal anders dan die van hem en van de tot dan toe gangbare theorieën over deze verschijnselen. Prof. Enklaar, die al bij mijn komst leed aan multiple sclerosis, was intussen gestorven, en zijn hoofdmedewerker prof.dr. W. Jappe Alberts werd mijn promotor. Mijn onderzoek was door mijzelf verricht, in feite zonder toezicht of hulp van mijn promotor, zoals destijds in onze faculteit gebruikelijk.

Ik begon met onderwijs in 1958 in kleine werkgroepen, omdat wij destijds maar heel weinig studenten hadden. Omdat ik de supervisie had over de bibliotheek van het Instituut gaf ik vanaf het begin de studenten advies over hun boekenlijsten en de inrichting van hun studie. Faciliteiten op dat gebied bestonden destijds niet, en iedere student moest maar zelf zijn of haar weg vinden. De bibliotheek groeide en werd up-to-date gebracht en gehouden onder mijn leiding, doordat ik een gemiddeld budget had en de vrije hand in nieuwe aankopen. Dit werk in de bibliotheek heeft mij veel ervaring gegeven in kennis van wat er in het vakgebied omging en is nog steeds heel nuttig voor mij. In de loop van de decennia is onze middeleeuwse bibliotheek samengevoegd met andere instituutsbibliotheken van de Letterenfaculteit, onder leiding van beroepsbibliothecarissen; maar ik ben altijd met hen in contact gebleven om op de hoogte te blijven van de laatste stand van zaken.

Enkele jaren na mijn promotie ontdekte ik een nieuw terrein van onderzoek binnen de Middeleeuwen, en wel de geschiedenis van voeding en gezondheid. In 1964 verscheen een herdruk van een negentiende-eeuwse editie van twee vijftiende-eeuwse Engelse kookboeken, die ik zowel voor de instituutsbibliotheek als voor mijzelf aanschafte. Toen

vroeg ik mijn tweedejaars studenten om hulp bij het bereiden en eten van gerechten uit die kookboeken, gewoon om te weten hoe het voelt om op die manier te eten. Zij reageerden enthousiast en vanaf die tijd kookte en at ik eens in de zes weken met drie vrijwilligers bij mij thuis. Het duurde niet lang of ik publiceerde deze recepten, en ook andere uit nieuwe tekstedities in andere middeleeuwse talen en het Latijn, in het nieuwe maandblad *Spiegel Historiael*: iedere maand een recept in zijn originele tekst met vertaling en uitleg over de bereiding en iets over de bijbehorende eetgewoonten. Ik voegde er ook altijd een illustratie bij uit een middeleeuws handschrift of voorwerp. Mijn rubriek heette *Van Soeter Cokene*. Toen ik daarmee na vijf jaar stopte, bood de bierbrouwerij Grolsch in Enschede aan om een rijk geïllustreerd boek van deze recepten te maken – haar reclameslogan was destijds 'Vakmanschap is meesterschap' –, dat in 1971 verscheen onder de titel *Van Soeter Cokene, recepten uit de romeinse en middeleeuwse keuken*.

Na die tijd ging ik door met mijn onderzoek in twee sporen: ministerialiteit, ridderschap en adel enerzijds, niet alleen in Gelre en Zutphen maar in West-Europa in het algemeen, en voeding anderzijds. Daarnaast had ook de geschiedenis van stad en provincie Utrecht mijn belangstelling, in het bijzonder de Romeinse en middeleeuwse loop van de rivieren Rijn en Vecht, die immers de ontwikkeling van deze stad en omgeving hebben bepaald.

In 1972 werd ik lector en in 1980 gewoon hoogleraar op persoonlijke titel in de Geschiedenis van de Middeleeuwen in Utrecht. Ik was altijd al betrokken geweest bij de organisatie en het beheer van ons instituut en de faculteit, en dat veranderde niet toen ik hoogleraar werd. Onze studentenaantallen groeiden in die tijd eenparig versneld zonder dat de staf in hetzelfde tempo meegroeide. Er moest veel meer onderwijs worden gegeven en er was veel meer planning nodig, ook in het onderzoek. Het werd duidelijk dat ondersteuning moest worden gezocht bij de zogenaamde tweede geldstroom en dat grote paraplu-projecten de beste manier waren om dat te doen. Daarom begon ik samen met de archivaris van Utrecht, dr. C. Dekker, een project voor het schrijven van de geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf de prehistorie tot het einde van de twintigste eeuw, waarin studenten en promovendi van alle perioden konden participeren. Wij hadden beiden studenten en promovendi, hij als hoogleraar in de Hulpwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en ik als hoogleraar in de Geschiedenis van de Middeleeuwen in Utrecht. Er was veel voorbereiding nodig, maar we slaagden erin om geld los te krijgen voor verschillende proefschriften. Nadat ik in 1989 met VUT was gegaan, hebben we het echte werk gedaan als redacteuren en gedeeltelijk ook auteurs van de driedelige *Geschiedenis van de Provincie Utrecht, I tot 1528, II van 1528 tot 1780, III vanaf 1780* (Utrecht 1997, Het Spectrum, Stichtse Historische Reeks). Mijn afscheidscollege in december 1988 was een soort programma voor dit werk met de titel 'Utrecht centraal of marginaal?', waarin ik constateerde dat Utrecht, dat nu het middelpunt van Nederland lijkt te zijn, in de Middeleeuwen altijd een marginale rol had gespeeld, op de grens van het Romeinse rijk en in een uithoek van het Duitse rijk. Daardoor had het open gestaan voor invloeden van diverse kanten, die zijn geschiedenis hadden bepaald.

Ik ging met VUT in december 1988, niet omdat ik met mijn onderzoek wilde stoppen,

maar juist om er meer tijd voor de krijgen, en niet in de laatste plaats om de leerstoel voor Geschiedenis van de Middeleeuwen in Utrecht te redden. De opvolger van prof. Enklaar op die leerstoel, prof.dr. F.W.N. Hugenholtz, had een slechte gezondheid en had de leiding over de afdeling aan mij overgedragen. Hij was een paar jaar ouder dan ik en ging een paar jaar eerder met pensioen, waarmee de leerstoel vacant werd. Aangezien er alom bezuinigd moest worden, bestond de angst dat de leerstoel zou worden opgeheven, temeer omdat ik er toch was om het werk te doen. Ik had geen leerstoel maar alleen een persoonlijk hoogleraarschap zonder recht op opvolging. De Faculteit erkende op mijn verzoek de vacature en stelde er een jonge vrouw op aan, dr. Mayke B. de Jong, gespecialiseerd in de vroege Middeleeuwen van de Karolingische tijd. Er was geen plaats voor ons beiden en dus trok ik mij terug in de VUT, aangezien ik juist 61 jaar was geworden. Met Mayke de Jong heb ik steeds de beste verhouding gehad en heb ik nog steeds, en wij komen tweemaal per jaar bij mij thuis bij elkaar met onze gepromoveerden en promovendi. Zo blijf ik op de hoogte van lopend onderzoek.

In het algemeen mag ik niet klagen over mijn behandeling als emerita hoogleraar van de Universiteit van Utrecht. Ik ontvang nog steeds de uitnodigingen voor officiële vieringen zoals de opening van het Academisch jaar en de Dies Natalis en voor oraties en afscheidscolleges en promoties. Ook zijn mijn collega's uit de eigen en andere faculteiten nog steeds binnen het bereik van mijn netwerk door de emeriti-diners die wij driemaal per jaar houden en die ik zoveel mogelijk bijwoon. Als ik denk aan de vele medewerkers van allerlei rang die mijn dagelijkse compagnons waren in en buiten mijn afdeling, betreur ik het dat zij deze uitnodigingen niet krijgen en daardoor buitenstaanders worden van de universitaire gemeenschap. Sommigen zijn alumni van deze Universiteit en kunnen dus een band houden met hun vroegere medestudenten, maar veel anderen hebben die mogelijkheid niet. Een andere faciliteit is het gebruik van mijn oude e-mailadres van de Universiteit, dat ik mocht houden na mijn aftreden. Omdat ik het al voor 1988 gebruikte en in feite een van de eerste gebruikers in onze vakgroep was van een persoonlijke computer – het was mijn eigen desktop computer die ik op mijn bureau had gezet, omdat stafleden toen nog geen eigen computers op hun werkplek hadden – mag ik nog steeds de ICT staf in noodgevallen om hulp vragen en word ik beschouwd als een van hun 'golden users'. Maar hoe staat het met de andere afgetreden medewerkers? Kunnen zij hun oude e-mailadres nog gebruiken? Ik denk van niet.

Een ander punt is de deelname aan internationale congressen. Voor langere onderzoeksstages in buitenlandse archieven werd ik betaald door ZWO (nu NWO), de tweede geldstroom, maar ik heb nooit reis- en verblijfskosten teruggevraagd voor buitenlandse congressen en symposia. Deze voerde ik bij de belastingdienst op als verwervingskosten voor mijn beroep. Tegenwoordig kan dat echter niet meer door verandering van ons belastingstelsel. Maar voor mij maakt dat geen verschil, omdat ik als gepensioneerde hoe dan ook geen beroepskosten als verwervingskosten zou kunnen opvoeren, ook niet onder het oude stelsel. Ik betaal deze kosten dus nog altijd zelf, alleen zonder teruggave door de belastingdienst.

Intussen bezoek ik nog steeds buitenlandse congressen en zijn de jaren van mijn eme-

ritaat tot nu toe juist heel vruchtbaar geweest. Niet alleen begonnen en voltooiden we de drie delen van de *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*, maar een paar maanden later, in januari 1998, verscheen het boek waarvoor ik het onderzoek 35 jaar eerder was begonnen in het archief van de Johannieter Orde in Valletta op Malta, een teksteditie getiteld *Sources concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th-18th centuries.* Het was in januari 1963 dat ik als jonge doctor met gevoel voor ridderschap en adel en kennis van middeleeuws Latijn, Frans, Duits en Nederlands, naar Malta was gestuurd met een opdracht van de hedendaagse Nederlandse tak van die Orde om te zien of er archiefstukken betreffende Nederland te vinden zouden zijn in de grote archieven van Valletta (AOM), en in april van dat jaar met dezelfde opdracht naar het *Generallandesarchiv* (GLA) in Karlsruhe (Duitsland). Inderdaad kwamen er vele gegevens tevoorschijn en maakte ik een verslag voor de Orde met de wens om nog meer onderzoek te doen en er een bronnenuitgave van te maken. Zo ging ik in april 1965 opnieuw een maand in Valletta archiefonderzoek doen. Alleen ontbrak helaas de tijd om die bronnenuitgave te maken, hoewel ik het materiaal verschillende malen gebruikte voor werkcolleges met studenten. Pas na mijn pensionering vond ik tijd om dit werk op een bevredigende manier af te ronden.

Ook mijn voedselonderzoek ging door, met voordrachten op vele bijeenkomsten en congressen. Alleen presentaties voor puur vermaak heb ik systematisch geweigerd, omdat je met een onderwerp als dit, dat veel van een hype heeft, eindeloos je tijd kan verdoen met amateurgroepen. Ik heb nooit geprobeerd populair te worden met dit thema of er geld mee te verdienen, maar mij altijd beperkt tot serieuze vragen van collega's en studenten uit allerlei vakgebieden. Omdat mijn artikelen zijn verschenen in congresverslagen en tijdschriften over de hele wereld, zijn ze moeilijk te vinden. Daarom besloot ik een paar jaar geleden om ze te bundelen in een boek met mijn verzamelde artikelen over middeleeuwse voeding en gezondheid, bij een Engelse uitgever met affiniteit met dit onderwerp: Prospect Books in Devon (UK). Toevallig kwam dit boek kort voor mijn 80e verjaardag op 27 november 2007 van de pers en daarom besloot ik om de viering van dit heuglijke feit op 28 november van dat jaar te gebruiken voor de aanbieding van het eerste exemplaar aan mijn Brusselse collega en onderzoekster op ditzelfde terrein, prof.dr. Ria Jansen-Sieben, gepensioneerd hoogleraar in de Middelnederlandse taalkunde. Het boek heet *Spices and Comfits, Collected Papers on Medieval Food.* De Faculteit der Geesteswetenschappen en het Departement voor Geschiedenis van de Universiteit Utrecht hadden een symposium voor mij georganiseerd over historische aspecten van voeding, waaraan bijna tweehonderd mensen deelnamen. Dit was werkelijk een kroon op mijn loopbaan.

Ik ga nu echter niet ophouden met mijn onderzoek. In september 2008 ben ik van plan om op het Ethnological Food Research Congres in Oslo een lezing te geven over de *Regimina Sanitatis* (Gezondheidsregels) per maand en per seizoen, waarnaar ik al eerder, tot nog toe ongepubliceerd, onderzoek deed. Ook middeleeuwse adel en ridderschap zullen in de naaste toekomst mijn aandacht vragen, evenals de huishoudrekeningen van het Gelderse hof in de vijftiende eeuw. Zo zal ik hopelijk nog vele jaren in goede geestelijke en lichamelijke gezondheid bezig kunnen blijven.

Enige publicaties van Johanna Maria van Winter

Winter, Johanna Maria van (1962), *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, 2 delen, proefschrift Utrecht. Groningen: J.B. Wolters, Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse geschiedenis te Utrecht 31, ook Werken van 'Gelre' 32, Arnhem: S. Gouda Quint (deel I, 388 pp., deel II, 16 grote uitvouwbare tabellen).

Winter, J.M. van (1965), *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid*. Bussum: C.A.J. van Dishoeck, Fibulareeks 11 (110 pp.); 2e druk (1976); 3e druk (1981); 4e druk (1982); Duitse vertaling (1969): *Rittertum, Ideal und Wirklichkeit*. München: Verlag C.H. Beck; 2e druk (1979), München: Deutscher Taschenbuch Verlag; Japanse vertaling (1982): *Kishi-sono riso togendshitsu*, Tokyo Shoseki.

Winter, Johanna Maria van (1971), *Van Soeter Cokene, 52 recepten uit de Romeinse en middeleeuwse keuken*. Enschede: Grolsche Bierbrouwerij – Bussum: Unieboek (160 pp.); 2e herziene druk (1976), Haarlem: Fibula-Van Dishoeck – Bussum: Unieboek (167 pp.).

Winter, Johanna Maria van (1976), ' "Cingulum Militiae" Schwertleite en "miles"-terminologie als spiegel van veranderend menselijk gedrag.' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 44, 1-92.

Winter, Johanna Maria van (1981), 'Ansfried en Dirk, twee namen uit de Nederlandse geschiedenis van de 10e en11e eeuw'. *Naamkunde* 13, 39-74.

Winter, J.M. van (1981 & 1982), 'De voornaamste adellijke geslachten in de Nederlanden, 10e en 11e eeuw'. In: D.P. Blok & A. Verhulst (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* I. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck – Bussum: Unieboek, 225-229, met noten en bibliografie op 418 en 444 & 'Adel, ministerialiteit en ridderschap, 11de-14de eeuw'. In: H.P.H. Jansen & R.C. van Caenegem (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* II, 123-147, met noten en bibliografie op 508-510 en 541-542.

Winter, Johanna Maria van (1996), 'Les seigneurs de Sainte-Catherine à Utrecht, les premiers Hospitaliers au Nord des Alpes'. In: Michel Balard (red.), *Autour de la Première Croisade. Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Clermont-Ferrand, 22-25 juin 1995)*. Paris: Série Byzantina Sorbonensia, 14, 239-246.

Winter, J.M. van (1997), several chapters in vol. I of C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*, 3 delen. Utrecht: Het Spectrum, Stichtse Historische Reeks.

Winter, Johanna Maria van (1998), *Sources concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th-18th Centuries.* Leiden-Boston-Köln: Brill; 821 pp.

Winter, Johanna Maria van (2001), 'Het (Palts?)graafschap Zutphen en het Hamalandse gravenhuis'. In: *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, 92, 57-79, met uitvouwbare stamboom in de achterkaft 'Verwantschapstabel van de graven van Zutphen'. Duitse vertaling (2005): '*Die (Pfalz-?) Grafschaft Zutphen und die Grafen von Hamaland*'. In: Ralf G. Jahn, Karl-Heinz Tekath & Bernhard Keuck (red.), *"Ein guter Nachbar ist ein edel Kleinod". Das Herzogtum Geldern im Spannungsfeld von Bündnis und Konkurrenz an Maas, Rhein und IJssel.* Geldern: Verlag des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 63-77.

Winter, Johanna Maria van (2007), *Spices and Comfits. Collected Papers on Medieval Food*. Allaleigh House, Blackawton, Totnes, Devon: Prospect Books (439 pp.).